

Kowalski, Tadeusz

Nauczyciele ziemi pułtuskiej w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939-1945) : część II

Rocznik Mazowiecki 16, 91-107

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Kowalski

Nauczyciele ziemi pułtuskiej w latach wojny i okupacji niemieckiej (1939–1945)

Część II

Tajne nauczanie

Tajne nauczanie prowadzone od początku okupacji przez polskich nauczycieli stanowiło patriotyczny zryw w obronie ciągłości edukacji i kultury narodowej, a równocześnie piękny przejaw troski o rozwój duchowy młodego pokolenia w warunkach urągających wszelkim wymaganiom ludzkiej egzystencji. Zostało ono wnikliwie przedstawione przez Zygmunta Kiljana w rozprawie pt. *Tajne nauczanie w powiecie pułtuskim w latach okupacji hitlerowskiej*¹. Zainteresowanych Czytelników odsyłamy więc do lektury tego opracowania. Dodajmy jedynie, iż w czasie okupacji w podziemnym nauczaniu pracowało ok. 50% nauczycieli szkół podstawowych sprzed 1939 r. – ucząc 26% dzieci, oraz ok. 30% nauczycieli szkół średnich – ucząc zaledwie 20% młodzieży.

Tabela 1. Rozmiary tajnego nauczania w powiecie pułtuskim

Miasta i gminy	Liczba dzieci					Razem	
	1939/40	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44	dzieci	naucz.
1. Pułtusk	184	194	153	146	126	290	15
2. Nasielsk	146	152	158	133	138	287	16
3. Serock	46	67	48	58	60	108	5

¹ Z. Kiljan, *Tajne nauczanie w powiecie pułtuskim w latach okupacji hitlerowskiej*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, Warszawa 1975, t. II, s. 259-286.

Miasta i gminy	Liczba dzieci						Razem	
	1939/40	1940/41	1941/42	1942/43	1943/44	dzieci	naucz.	
4. Zegrze	22	44	46	46	44	80	6	
5. Gołębie	32	60	74	70	3	120	5	
6. Gzowo	20	27	32	42	42	77	5	
7. Kleszewo	28	91	100	149	98	238	10	
8. Kozłowo	106	167	241	231	223	331	15	
9. Obryte	23	35	40	37	28	60	2	
10. Winnica	146	234	260	246	199	460	18	
11. Zatory	18	16	15	19	11	25	1	
12. Wyszków	22	29	31	33	25	60	2	
13. Somianka (GG)	-	-	-	-	-	200	25	
14. Wyszków (GG)	-	-	-	-	-	458	46	

Źródło: Z. Kiljan, *Tajne nauczanie w powiecie pultuskim w latach okupacji hitlerowskiej*, w: *Pultusk. Studia i materiały*, Warszawa 1975, t. II, s. 259-286.

W organizowaniu konspiracyjnego kształcenia niezwykle ważną rolę odegrał Józef Świerczewski (1890–1946) jako powiatowy kierownik Tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Zapisał też piękną kartę w ruchu ludowym i walce o niepodległość kraju.

Józef Świerczewski urodził się w 1890 r. we wsi Szczerbaki (gm. Winnica, pow. pultuski) jako syn Adama. Pracę nauczycielską rozpoczął w Szkole Początkowej w Rzewniu (k. Różana), a kontynuował ją jako kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Przewodowie. Stał się znakomitym organizatorem pracy edukacyjnej i działaczem społeczno-kulturalnym, a równocześnie radykalnym działaczem ludowym. W czasie okupacji, z ramienia Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, kierował organizowaniem tajnego nauczania w powiecie pultuskim. Walczył z okupantem w szeregach Armii Krajowej pod pseudonimem „Piaś”. Pełnił funkcję komendanta placówki AK na gminę Kozłowo. Jako radykalny działacz ludowy przewodniczył konspiracyjnej trójce politycznej organizacji „Rocha” i Batalionów Chłopskich w gminie Kozłowo. Po zakończeniu wojny kontynuował działalność niepodległościową w Polskim Stronnictwie Ludowym. Został też wybrany prezesem Oddziału Powiatowego ZNP. Podczas sesji Powiatowej Rady Narodowej w dniu 22 lipca 1946 r. został usunięty z jej składu jako członek PSL za „występowanie przeciwko demokracji i nietaktowne zachowanie się podczas głosowania ludowego”. 26 września 1946 r. został zamordo-

wany przed własnym domem przez „nieznanych sprawców” i manifestacyjnie pochowany na cmentarzu parafialnym w Przewodowie.

Za prowadzenie tajnego nauczania, powiązanego często z konspiracyjnym ruchem oporu i walką zbrojną, oddali życie nauczyciele gminy Gołębie:

Leon Łukszewicz – Strzegocin

Władysław Prusinowski – Godacze

Wiktor Suwiński – Kościeszce

Stefan Ochtabiński – Chmielewo.

Leon Łukszewicz (1894–1944), syn Józefa, był nauczycielem od 1915 r. w Pułtusk i w innych miejscowościach pow. pultuskiego. Od 1924 r. kierował szkołą podstawową w Strzegocinie. W czasie okupacji uczestniczył w ruchu oporu i tajnym nauczaniu. Miejscowy sołtys był okrutnym wrogiem nauczycieli, szykanował ich, zabraniał uczyć i wysyłał na roboty przymusowe do Prus. Także kierownika szkoły wraz z żoną Antoniną, mimo iż nie byli zdolni do niewolniczych prac fizycznych, zapisał na roboty przymusowe. Komisja zwolniła ich, lecz w zamian zabrała ich 15-letniego syna, który już do domu nie powrócił. Leon Łukszewicz został umieszczony na czołowym miejscu listy „ludzi niebezpiecznych”. 2 listopada 1944 r. został aresztowany przez gestapo w Świerczach, a po dwóch dniach przewieziony wraz z ośmioma innymi osobami (w tym z nauczycielami Stefanem Ochtabińskim i Władysławem Prusinowskim) do pobliskiego Lasku Kacperkowskiego. Tam wszystkich zamordowano strzałem w tył głowy.

Odrębny charakter miało nauczanie na obszarze przyłączonym do Generalnej Guberni – w mieście i gminie Wyszków oraz w gminie Somianka. Mocą rozporządzenia gubernatora Franka z 31 października 1939 r. można było prowadzić nauczanie jedynie w zakresie szkoły podstawowej i niższej szkoły zawodowej, posługując się okrojonymi programami odpowiadającymi polityce okupanta. Nieoficjalnie nauczyciele w sposób zakonspirowany uczyli historii, geografii i literatury polskiej. W Wyszkowie funkcjonowały legalnie dwie szkoły powszechne. W Szkole Powszechnej nr 1, zlokalizowanej w Rybienku Leśnym, 5 nauczycieli uczyło ok. 230 uczniów. Natomiast w Szkole Powszechnej nr 2, kierowanej przez Józefa Kuleszę, było zatrudnionych 12 nauczycieli, uczęszczało do niej ok. 630 uczniów. Zajęcia dydaktyczne odbywały się w wynajętych izbach, ponieważ budynki szkolne zajmowały urzędy okupacyjne bądź pododdziały Wehrmachtu.

Zakonspirowane kształcenie na poziomie gimnazjalnym zorganizował Apolinary Rytel, przedwojenny dyrektor wyszkowskiego Koedukacyjnego Gimnazjum i Liceum Towarzystwa Szkoły Średniej. Do pracy dydaktycznej zaangażował 6 nauczycieli, w tym Zofię Karłowską. Z nauczania prowadzonego systemem kompletów podczas okupacji korzystało ok. 40-60 uczniów rocznie, pełny program gimnazjalny ukończyło ok. 30 osób. W Wyszkowie istniała także szkoła doksztalająca zawodowa, do której młodzież uczęszczała trzy razy w tygodniu w godzinach popołudniowych. W mieście zorganizowanym nauczaniem jawnym i tajnym zajmowało się ponad 20 nauczycieli, natomiast w rejonie gminy Wyszków – 25 nauczycieli. Mimo olbrzymich przeszkód dość pomyślnie prze-

biegało nauczanie w 15 szkołach powszechnych w gminie Somianka i obejmowało oficjalnie ok. 900 dzieci. Uczyli w nich m.in. Jan Zając, późniejszy inspektor szkolny, Maria Dylewska, Józef Sosnowski, Piotr Siemieniowski, Kaczmarewiczowa, Wincenty Domański, Czesław Dubiejek, Bronisław Czapski, Wincenty Mossakowski, Helena Witkowska i Michał Michalewicz.

Ważną rolę odegrała praca edukacyjna F. Korniszewskiego i J. Łopuskiego w Szwajcarii w kręgach internowanych polskich żołnierzy i oficerów. Wszędzie bowiem tam, dokąd los wojenny rzucił Polaków, trwała ofiarna praca nad organizacją polskiego szkolnictwa.

Dr Feliks Korniszewski (1905 – ok. 1980), nauczyciel filozofii i przedmiotów pedagogicznych w Seminarium Nauczycielskim i pułtuskich gimnazjach w okresie międzywojennym, był skierowany w 1938 r. przez Ministerstwo WRiOP do pracy naukowo-badawczej w Międzynarodowym Biurze Wychowania (BIE) w Genewie. W czasie wojny zajął się sprawami organizacji oświaty na terenie 2 Dywizji Strzelców Pieszych, internowanej w Szwajcarii, oraz niesienia pomocy w zakresie edukacji jeńcom polskim w obozach w Niemczech. W związku z tą działalnością czynnie i skutecznie współpracował z wieloma organizacjami międzynarodowymi. Działalność ta wyrażała się m.in. w układaniu programów kształcenia, wydawaniu podręczników, skryptów uniwersyteckich, wygłaszaniu wykładów, uczestniczeniu w komisjach egzaminacyjnych, utrzymywaniu stałego kontaktu z polskimi ośrodkami uniwersyteckimi w Szwajcarii, przesyłaniu książek do oflagów polskich i prowadzeniu korespondencji z tam przebywającymi. Dzięki temu wielu polskich oficerów i żołnierzy ukończyło różne instytucjonalne formy kształcenia, łącznie z uzyskaniem stopnia magistra i doktora.

Kształceniem polskich żołnierzy, internowanych w Szwajcarii, zajmował się także dr Jan Łopuski (1905–1990), kurator Okręgu Szkolnego Poznańskiego i dyrektor Liceum Ogólnokształcącego w Pułtusku w latach pięćdziesiątych. W okresie 1940–1944 pełnił funkcję dyrektora gimnazjum polskiego w Szwajcarii, następnie przedostał się do południowej Francji i Włoch, gdzie wstąpił do II Korpusu gen. Andersa.

W konspiracyjnym ruchu oporu

Zasadniczą formą walki o niepodległość kraju i zachowanie bytu zagrożonego narodu był czynny udział społeczności pułtuskiej w zbrojnych działaniach licznych organizacji podziemnych. W konspiracyjnym ruchu oporu walczyło 2300 mieszkańców powiatu pułtuskiego. W tej walce z najeźdźcą poległo 450 osób². Nauczyciele powiatu pułtuskiego związali się przede wszystkim z Armią Krajową, częściowo z NSZ i Batalionami Chłopskimi i w tych konspiracyjnych organizacjach wyzwoleniczo-niepodległościowych odegrali pierwszoplanową

² R. Juskiewicz, *Walka z terrorem hitlerowskim na północnym Mazowszu*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978 nr 2, s. 160.

rolę. Sygnalizacyjnie podamy jedynie garść informacji biograficznych, ilustrujących rozmiary udziału nauczycieli w walce zbrojnej.

Czołową postacią pułtuskiego obwodu AK był niewątpliwie Stanisław Dąbrowski (1907–1992), profesor gimnazjalny w Pułtuskach, oficer rezerwy 13 pp, uczestnik kampanii wrześniowej 1939 r., walczący ze swoim pułkiem w bitwach pod Mławą i w okolicach twierdzy Modlin. Ciężko ranny w natarciu pod Palmirami leczył się w szpitalu polowym. Po kapitulacji Armii „Modlin” 28 września 1939 r. wrócił do Pułtusk i energicznie przystąpił do organizowania konspiracyjnych oddziałów ZWZ-AK. W 1942 r. został mianowany komendantem Obwodu Pułtusk (ps. „Lech”). Ujawnił tutaj nieprzeciętne zdolności dowódczo-organizatorskie, m.in. w czasie odtwarzania organizacji AK po odejściu części członków do NSZ. W 1943 r. zagrożony aresztowaniem przez gestapo, z polecenia Komendy Okręgu AK „Mazowsze-Północ” przeniósł się w rejon Warszawy, gdzie pracował w sztabie podokręgu. Pełnił obowiązki kierownika zrzutów z powietrza i przerzutów przez granicę Okręgu. Z zadań tych wywiązywał się znakomicie. Awansował do stopnia kapitana. Został odznaczony Krzyżem Walki, Krzyżem Partyzanckim i Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami.

Komendantami gminnych placówek AK bardzo często byli nauczyciele legitymujący się stopniami oficerskimi i nieprzeciętnymi zdolnościami organizacyjno-dowódczymi. Komendantami byli:

1. Franciszek Sokolnicki („Lord”) – w Serocku i w gminie Zegrze,
2. Czesław Rzeczkowski („Cięciwa”) – w gminie Nasielsk,
3. Stefan Melnicki („Adam”) – w gminie Kleszewo,
4. Józef Świerczewski („Piast”) – w gminie Kozłowo,
5. Aleksander Sosnowski („Barć”) – w gminie Obryte,
6. Marcei Rzewnicki („Młynarz”, „Dąb”) – w gminie Zatory,
7. Władysław Rutkowski („Karlik”), kierownik organizacyjny – w gminie Winnica.

W pierwszych dwóch rejonach AK, utworzonych w drugiej połowie 1942 r., funkcję komendantów pełnili nauczyciele:

1. w rejonie obejmującym Nasielsk, Gzowo i Winnicę – Zygmunt Kęsicki (1903–1945) – „Chmura” vel „Jan”, nauczyciel szkół podstawowych w tych miejscowościach;
2. w rejonie obejmującym gminę Gołębie, Kozłowo i Kleszewo – Konstanty Kociszewski (1905–1946) – „Górka”, kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Świerczach, uprzednio dowódca placówki Gołębie.

W Serocku i gminie Zegrze czołową postacią Walczącej Polski był Franciszek Sokolnicki (1895–1980), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Serocku, organizator placówki AK w Serocku, ps. „Lord”. Na placówce AK w Serocku dowódcami czterech plutonów liniowych byli nauczyciele okolicznych szkół wiejskich:

1. Stanisław Stefańczyk – „Czajka”,
2. Badaczewski – „Bolesław”,
3. Stanisław Janicki – „Rafał”,
4. Mieczysław Łabęda – „Sęp”.

W podziemnym ruchu oporu i walki w strukturach organizacyjnych AK (ZWZ) brali czynny udział (poza już wymienionymi nauczycielami) m.in.:

- Karol Biliński – „Ego”,
- Szczepan Gogolewski – „Czarny”,
- Jan Gręziak,
- Roman Jacniacki – „Zawieja”,
- Edward Jakubiak – „Żyłka”,
- Kazimierz Kowalski,
- Wincenty Mossakowski – „Grom”,
- Stefan Nowakowski,
- Jan Nowociński,
- Stefan Ochtabiński,
- Michał Osiecki,
- Tadeusz Rutkowski,
- Leon Skrzecz,
- Stanisław Skrzecz – „Ryś”,
- Stanisław Słoniewski,
- Antoni Sosnowski,
- Zygmunt Adam Zyblewski.

Podajemy kilka informacji biograficznych o niektórych wybitniejszych żołnierzach Walczącej Polski.

Roman Jacniacki, syn Franciszka (1897–1944), nauczyciel w kilku szkołach podstawowych powiatu pultuskiego i makowskiego, tuż przed wojną – kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Pniewie. W czasie okupacji prowadził różne formy ruchu oporu. Jako oficer rezerwy został komendantem placówki AK w Pniewie. Członek wyszkowskiej Polskiej Organizacji Zbrojnej, przyjmował alianckie zrzuć powietrzne. Po aresztowaniu przez gestapo został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Stutthofie, gdzie 18 lipca 1944 r. zamordowano go w komorze gazowej.

Edward Jakubiak, syn Władysława (1919–1944), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Pniewie, organizował różne formy ruchu oporu. Był też organizatorem komórki Armii Krajowej na terenie swej gminy i siatki organizacyjnej „Raclawice”. Wraz z swoją grupą „cichociemnych” uczestniczył w alianckich przerzutach powietrznych obwodu Radzymin. 18 maja 1944 r. aresztowany przez gestapo i tego dnia – nie zdradziwszy współtowarzyszy broni – zginął od kuli wroga.

Zygmunt Adam Zyblewski (1915–1944), nauczyciel-muzyk w Publicznej Szkole Powszechnej w Zatorach, w czasie okupacji oficer Armii Krajowej, pełniący funkcję szefa Oddziału II placówki Zatory, aresztowany w sierpniu 1943 r. wraz z innymi członkami sztabu placówki i wyrokiem sądu specjalnego w Ciechanowie został skazany na karę śmierci przez powieszenie. W dniu 4 lutego 1944 r. wyrok wykonano w bramie Fortu III w Pomiechówku.

Marceli Rzewnicki (1912–1944), w latach 1936–1939 nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Zatorach i kierownik szkoły w Dębinach, w czasie oku-

pacji żołnierz AK ps. „Młynarz” i „Dąb”, komendant placówki Zatory, aresztowany w sierpniu 1943 r., osadzony w obozie Fortu III w Pomiechówku. Tam 4 lutego 1944 r. został powieszony, ciało spalono.

Leon Skrzecz, syn Franciszka (1904–1967), od 1925 r. nauczyciel szkół podstawowych w gminach Obryte i Pniewo, od 1938 r. – kierownik szkoły w Wincentowie, w czasie okupacji aktywnie uczestniczył w konspiracyjnym ruchu oporu AK, zwłaszcza przy zrzutach desantowych w okolicach Pniewa. 19 sierpnia 1944 r. został aresztowany i więziony w Forcie III w Pomiechówku, gdzie był męczony i maltretowany. Po dwóch tygodniach został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Mauthausen-Gusen, gdzie przebywał do zakończenia wojny.

Antoni Karpiński (1910–1945), nauczyciel szkół podstawowych od 1932 r. w Gaju, Kałużynie i Sokołowie. Prowadził tajne nauczanie i uczestniczył w konspiracyjnym ruchu oporu na terenie gminy Obryte. Mimo prześladowań okupanta przeżył wojnę, lecz został zamordowany w pierwszych miesiącach po wojnie 28 sierpnia 1945 roku.

Karol Biliński, ps. „Ego” (1913–1946), nauczyciel szkół pułtuskich, członek Komendy Obwodu AK Pułtusk, szef „oddziału (referatu) bojowego”, referent Kedywu (kontrwywiadu).

Michał Osiecki (1901–1979), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Krzyczkach, szef kwatermistrzostwa w sztabie AK placówki Nasielsk.

Czesław Rzeczkowski (1906–1950), nauczyciel i kierownik Publicznych Szkół Powszechnych w Smogorzewie i Żabiczynie, w czasie okupacji aktywny żołnierz AK, ps. „Cięciwa”, komendant placówki Nasielsk.

Wincenty Mossakowski (1899–1980), znany działacz POW, nauczyciel i kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Leszczydole Starym, oficer rezerwy, organizator ZWZ w Wyszkowie, ps. „Grom”, walczył z Niemcami, został aresztowany przez NKWD.

Stefan Ochtabiński, syn Franciszka (1910–1944), nauczyciel szkoły podstawowej w Smogorzewie, w czasie okupacji niezwykle czynny w ruchu oporu AK i tajnym nauczaniu, 2 listopada 1944 r. został aresztowany przez gestapo w Świerczach, a po dwóch dniach wraz z innymi aresztowanymi zamordowany w łasku kacperkowskim.

Władysław Rutkowski, syn Konstantego (1900–1944), nauczyciel od 1922 r., a od 1936 kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 im. św. St. Kostki w Pułtusk. W czasie okupacji był współorganizatorem AK i kierownikiem organizacyjnym placówki w Winnicy. Aresztowany przez gestapo i więziony w obozie gestapo w Pomiechówku, wyrokiem sądu doraźnego został stracony przez powieszenie 4 lutego 1944 roku.

Stanisław Słoniewski, syn Franciszka (1909–1945), nauczyciel szkół podstawowych w Gulczewie i Ostaszewie Wielkim. W czasie okupacji walczył jako żołnierz AK. Aresztowany przez gestapo w 1943 r. został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu-Brzezińce, a stąd w 1945 r. do obozu w Mauthausen-Gusen, gdzie zmarł w przedostatnim dniu wojny.

Maria Filipiakowa, córka Józefa i Pauliny (1903–1967), nauczycielka w Winnicy od 1926 r. W czasie okupacji pracowała w Urzędzie Gminy Winnica jako po-

moc biurowa. Będąc żołnierzem Armii Krajowej, wydawała dowody osobiste ludziom, często ratując im życie.

Tadeusz Rutkowski, syn Jana (1905–1969), nauczyciel szkół podstawowych w Mieszkach, Błędostowie i Glinicach, w czasie okupacji był żołnierzem AK.

Konstanty Kociszewski, syn Jana (1905–1946), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Świerczach, w czasie okupacji żołnierz AK ps. „Górka” w stopniu majora, dowódca placówki Gołębie, a po reorganizacji – komendant rejonu obejmującego gminy Nasielsk, Gołębie i Kozłowo.

Stanisław Skrzecz, ps. „Rys”, szef Oddziału Organizacyjno-Personalnego Komendy Obwodu AK Pułtusk w latach 1943–1944.

Stefan Kamionowski i Maria Kazimiera Kamionowska od 1924 r. byli nauczycielami z powołania, silnie związanymi ze wsią i tamtejszą ludnością, organizatorami życia społeczno-kulturalnego i sportowego młodzieży. Pracowali w szkolnictwie podstawowym w Ochudnie, Dębinkach i Leszczydole-Nowinach. W czasie okupacji uczestniczyli w konspiracyjnym ruchu oporu, zorganizowali tajną drukarnię. Wiosną 1943 r. podczas oblężenia i podpalania przez Niemców budynku szkoły, w którym wówczas przebywali partyzanci, oboje Kamionowscy zostali aresztowani. Kazimiera Kamionowska zmarła w szpitalu więziennym, zaś Stefan Kamionowski został zamordowany w warszawskim więzieniu na Pawiaku.

Szczepan Gogolewski (1916–1993) podczas okupacji pracował w gospodarstwie rolnym, równocześnie uczestnicząc pod ps. „Czarny” w konspiracyjnym ruchu oporu żołnierzy AK na Północnym Mazowszu. W okresie powojennym został dyrektorem Technikum Rachunkowości Rolnej w Gołądkowie (k. Pułtуска).

W działalności konspiracyjnego ruchu ludowego w powiecie pułtuskim (organizacja pod kryptonimem „Roch”, Bataliony Chłopskie i Chłopska Organizacja Wolności „Raclawice”) ofiarnie i operatywnie uczestniczyła znaczna grupa nauczycieli wiejskich. Zresztą ludzie ci w maksymalnym stopniu współpracowali z innymi organizacjami konspiracyjnymi: Armią Krajową (ZWZ) i Polską Organizacją Zbrojną. Szczególnie wyraźnie dało się to zauważyć w gminach Wyszków i Somianka, włączonych do Generalnej Guberni. Komendantem gminnym Batalionów Chłopskich został tutaj nauczyciel Jan Karłowicz (ps. „Ostoja”), a szefem łączności i kolportażu była jego żona, też nauczycielka, Zofia Karłowicz (ps. „Zośna”). W ich mieszkaniu zatrzymywali się kurierzy przewożący przesyłki dla komórek BCh na Północnym Mazowszu³.

Ożywioną i skuteczną walkę z okupantem prowadziła Polska Organizacja Zbrojna w okolicach Pniewa i Zator. Wyszrowskim komendantem POZ był nauczyciel, Jan Rzemek-Czyżewski (ps. „Brzoza”), a aktywnymi bojownikami stali się nauczyciele: Edward Jakubiak (ps. „Żyłka”), Roman Jacniacki (ps. „Zawieja”), Jan Karłowicz (ps. „Ostoja”) i Kazimierz Kowalski. Polska Organizacja Zbrojna została włączona w struktury Armii Krajowej. Somianka i Pniewo, silne placówki AK, należały do Obwodu Radzymińskiego, używającego kryptonimu

³ J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998, s. 249.

„Rajski Ptak” i „Burak”. Na terenie placówki Pniewo funkcjonowała radiostacja Komendy Głównej AK. Zamieszczamy nieco informacji o kilku nauczycielach – żołnierzach BCh i AK.

Jan Rzemek-Czyżewski (ps. „Brzoza”), kierownik Szkoły Powszechnej w Wólce-Przekory, wyszkowski komendant Polskiej Organizacji Zbrojnej, a w okresie luty – czerwiec 1944 r. komendant Ośrodka Wyszaków AK, organizator i nauczyciel tajnego nauczania.

Jan Karłowicz (ps. „Ostoja”), nauczyciel Szkoły Powszechnej w Zambskach Kościelnych, współtwórca na terenie gminy Wyszaków komórki Stronnictwa Ludowego „Roch”, a następnie komendant konspiracyjnych Batalionów Chłopskich w Wyszakowie i Somiance. W jego mieszkaniu w Wyszakowie był punkt kontaktowy szlaku kurierskiego, łączącego Komendę II Okręgu BCh z Podokręgiem „Wkra”.

Kazimierz Kowalski, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Pniewie, współorganizator Chłopskiej Organizacji Wolności „Raclawice”.

Henryk Jasiński, ps. „Wróbel” (1907–1960), nauczyciel z Pniewa, w swoim mieszkaniu urządził punkt rozdzielczy poczty konspiracyjnej, zwłaszcza pism „Rocha” i BCh, przywożonych z Warszawy.

Czesław Dubiejek (1908–1995), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Dąbrowie (k. Wyszakowa), wybitny działacz ludowy, w czasie okupacji uczestniczył w ruchu oporu, wspierał partyzantów, pomagał w przetrwaniu ewakuowanej ludności z Poznańskiego.

Leonard Grzelak (ps. „Lech”), nauczyciel zamieszkały w leśniczówce Górka (k. Stawinogi, gm. Zatory), członek kierownictwa powiatowego „Raclawice”.

Jan Zając-Durski (1906–1949), radykalny działacz ludowy, nauczyciel w Ulaszku, po wojnie pierwszy powiatowy inspektor szkolny.

W konspiracyjnej walce wyzwolenczej, połączonej często z tajnym nauczaniem, aktywnie uczestniczyły również pułtuskie nauczycielki. W podziemnych strukturach AK pełniły zazwyczaj rolę łączniczek. Z udokumentowanych źródeł wynika, iż w szeregach łączniczek AK znajdowały się m.in. następujące nauczycielki szkół powiatu pułtuskiego:

1. Zofia Bóll (1895–1973), nauczycielka szkół podstawowych w Morgach i Kosewie, a po wojnie Szkoły Podstawowej nr 3 w Pułtusku;
2. Klara Dąbrowska (1907–1998), nauczycielka gimnazjalna, a po wojnie nauczyciel akademicki we Wrocławiu i Opolu;
3. Maria Filipiakowa (1903–1967), nauczycielka Publicznej Szkoły Podstawowej w Winnicy;
4. Maria Jacniacka (1903–1997), nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej w Pniewie, a po wojnie Zasadniczej Szkoły Zawodowej w Pułtusku;
5. Józefa Krośnicka (Kołakowska), ur. w 1914 r. (ps. „Ziutka” i „Barka”), nauczycielka historii w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi, po wojnie – organizatorka szkolnictwa w woj. szczecińskim i gdańskim;
6. Zofia Karłowska (1903–1984), nauczycielka gimnazjalna w Wyszakowie;
7. Irena Marianna Królak (1913–1985), nauczycielka szkoły prywatnej i Szkoły Ćwiczeń w Pułtusku, a po wojnie Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej;

8. Karolina Nawrocka (1906–1987), nauczycielka szkół podstawowych w Grominie i Przewodowie, a po wojnie – nauczycielka Zasadniczej Szkoły Zawodowej w Pułtusk.

Dr Zofia Karłowska (1903–1984), wyszkowianka od urodzenia, absolwentka Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Warszawskiego i Rzymskiego, asystentka prof. Tatarkiewicza, po uzyskaniu doktoratu nauk humanistycznych od 1927 r. nauczycielka historii i języków obcych w Gimnazjum i Liceum Koedukacyjnego Tow. Szkolnictwa Średniego w Wyszku, w czasie okupacji aktywnie włączyła się w konspiracyjną działalność ruchu oporu. W Rybieniu prowadziła tajne nauczanie z zakresu szkoły średniej, uczyła też potajemnie w Wyszku w mieszkaniu dyrektora Apolinarego Rytla. Poza tym pozyskiwała leki i wspólnie z dr. Jarmuszewiczem przekazywała je partyzantom. Jest autorką obszernej pracy pt. *Wyszków w okresie okupacji niemieckiej*.

W ramach organizacyjnych Narodowych Sił Zbrojnych uczestniczyli w walce z najeźdźcą Helena Urbanowska i Jan Ogonowski, nauczyciele szkół podstawowych.

Jan Ogonowski (ps. „Mazowiecki”, „Kula”) od lutego 1944 r. do stycznia 1945 r. pełnił funkcję komendanta NSZ Obwodu Pułtusk.

Helena Urbanowska z d. Pruszyńska (1902–1985), nauczycielka szkół podstawowych w Głodowie i Przemiarowie, w czasie okupacji żołnierz AK, prowadziła tajne nauczanie. Jej dom pod lasem w Głodowie był miejscem przechowywania broni i miejscem zebrań żołnierzy AK oraz ukrywających się przed żandarmerią niemiecką ludzi. Stanowił też punkt rozdzielczy prasy NSZ przywożonej z Warszawy. W tej działalności konspiracyjnej pomagali jej mąż i dzieci, pełniąc rolę „czujki”.

Skromną, lecz wydajną walkę z okupantem prowadziła Zofia Bigoszevska (1888–1986), kierowniczką Publicznej Szkoły Powszechnej w Gładczynie Rządowym, uprzednio zasłużona działaczka niepodległościowa, legitymująca się m.in. odznaką „Służba Narodu” wręczoną w 1921 r. przez gen. J. Hallera. W czasie okupacji prowadziła tajne nauczanie, a równocześnie uczestniczyła w konspiracyjnym ruchu oporu w okolicach Pniewa i Zator. Podobnie w ruchu oporu uczestniczyła też Zofia Błażewicz (1915–2000), nauczycielka tajnego nauczania w Warszawie, sanitariuszka i łączniczka, uczestniczka Powstania Warszawskiego.

Znaczna część wyszkowskich nauczycieli aktywnie uczestniczyła w działalności delegatury Rady Głównej Opiekuńczej, powstałej w 1941 r. we wszystkich powiatach wchodzących w skład Generalnej Guberni. W pracach tej charytatywnej organizacji – zajmującej się m.in. prowadzeniem kuchni ludowej i jadalni oraz zbiórką odzieży i obuwia dla najbiedniejszych rodzin, urządzeniem ogródków działkowych i łaźni miejskiej, a także organizowaniem kolonii dla warszawskich dzieci – brali udział m.in. Apolinary Rytel jako przewodniczący, Feliks Sztompke jako sekretarz i Anna Eychler jako skarbnik zarządu delegatury RGO⁴.

⁴ Ibidem, s. 246–247.

W obozach koncentracyjnych i obozach karnych

Do obozów hitlerowskich, będących miejscem uwięzienia i odosobnienia oraz pracy niewolniczej i masowej zagłady na terenie III Rzeszy i krajów okupowanych, w latach 1939–1944 z powiatu pułtuskiego wywieziono prawie 11 000 osób. Nauczycieli i innych aresztowanych przez gestapo mieszkańców ziemi pułtuskiej wywożono do obozów koncentracyjnych w Dachau, Buchenwaldzie, Gross-Rosen, Mathausen-Gusen, Ravensbrück, Stutthof, Majdanku, do obozu karnego w Działdowie oraz do obozu dla więźniów w Forcie III w Pomiechówku, gdzie Niemcy wyjątkowo okrutnie katowali więźniów. Na terenie powiatu pułtuskiego funkcję eksterminacyjną pełniły także obozy karne (pracy przymusowej) w Pułtusk, Nasielsku, Serocku i Studziankach.

Przejawem polityki eksterminacyjnej okupanta była znana powszechnie akcja (pod kryptonimem „AB”) mająca na celu szybkie wyniszczenie inteligencji polskiej. 6 kwietnia 1940 r. gestapo aresztowało w Pułtusk 59 osób reprezentujących pułtuską inteligencję, ogólnie szanowanych i cenionych obywateli miasta, znanych ze swej obywatelskiej i patriotycznej postawy. W tym samym dniu takie aresztowania miały miejsce też w Ciechanowie, Ostrołęce, Makowie, Płocku i Płońsku. Kilka dni później aresztowania odbyły się w Serocku, Nasielsku i na wsiach. Wszystkie osoby aresztowane zostały wywiezione do obozów koncentracyjnych w Dachau, Mauthausen-Gusen i Ravensbrück (zginęło 37 mężczyzn, 7 zwolniono na skutek usilnych starań rodzin, a zaledwie 5 doczekało się wyzwolenia w 1945 r.). Nauczyciele i inni pracownicy oświaty, aresztowani w kwietniu 1940 r., to:

1. Władysław Bartosz (1891–1942), powiatowy inspektor szkolny;
2. Aleksander Duszczyk (1882–1940), emerytowany powiatowy inspektor szkolny;
3. Adam Dłuski (1899–?), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 w Pułtusk;
4. Waclaw Kossakiewicz (?–1940), nauczyciel historii w Publicznej Szkole Powszechnej nr 1 w Pułtusk, redaktor dwutygodnika „Do Pracy”;
5. Józef Opaliński (?–1940), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej im. R. Traugutta w Serocku i Zambskach Kościelnych;
6. Stanisław Roman (1883–1940), nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 w Pułtusk;
7. Jan Zygmunt Zyblewski (1891–1940), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej nr 3 w Pułtusk;
8. Józef Łukomski, instruktor ZHP.

Wcześniej ostrzeżony Stanisław Kluczek (1892–1977), nauczyciel Publicznej Szkoły Podstawowej nr 1 w Pułtusk, uniknął aresztowania i wywózki do obozu koncentracyjnego.

Męczeńską śmierć w obozach koncentracyjnych znaleźli: Aleksander Duszczyk, Władysław Bartosz, Waclaw Kossakiewicz, Józef Opaliński, Stanisław Roman, Jan Zygmunt Zyblewski i Józef Łukomski. W kobiecym obozie koncentracyjnym w Ravensbrück, gdzie dokonywano makabrycznych ekspery-

mentów medycznych na więzionych kobietach, znajdowały się pułtuskie nauczycielki:

1. Stanisława Bochenek (1902–1991), nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej w Łubienicy i szkół pułtuskich (nr oboz. 3351);
2. Marta Guzowska, sekretarka Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtuskach (nr oboz. 3346);
3. Irena Kurowska (1893–1981), nauczycielka szkół podstawowych pow. pułtuskiego, a od 1938 r. – nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 w Pułtuskach (nr oboz. 3352);
4. Maria Elżbieta Malinowska (1892–1961), nauczycielka historii w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej w Pułtuskach (nr oboz. 3350);
5. Maria Milewska (1889–1956), nauczycielka matematyki w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej w Pułtuskach (nr oboz. 3353);
6. Eugenia Roman (1890–1962), nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2 im. Królowej Jadwigi w Pułtuskach (nr oboz. 3348);
8. Zofia Salachówna, nauczycielka wychowania fizycznego w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej w Pułtuskach (nr oboz. 3354);
9. Lucyna Zabokrzycka, nauczycielka historii w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. K. Potockiej w Pułtuskach (nr oboz. 3355).

Wraz z dorosłymi mieszkańcami miasta aresztowano także i wywieziono do obozów koncentracyjnych troje uczniów.

1. Zofia Kędzierska, 17-letnia uczennica Prywatnego Gimnazjum Kupieckiego S. Sadowskiego w Pułtuskach, została aresztowana przez gestapo 19 marca 1942 r. (za to jedynie, że nie chciała się przyznać, iż w szkole należała do drużyny ZHP), następnie wywieziona do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück;
2. Ludwik Waśniewski, uczeń Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtuskach, był więziony w obozie koncentracyjnym w Mauthausen-Gusen. Zwolniony z obozu w 1943 r. w wyniku usilnych starań rodziny;
3. Albin Anuszewski, uczeń Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtuskach.

Areszt gestapowski – obóz karny dla więźniów w Forcie III w Pomiechówku utworzony w 1941 r., stał się katownią dla ok. 50 000 Polaków i Żydów z terenu północnego Mazowsza. W Fortcie zamordowano także kilku pułtuskich nauczycieli skazanych przez sąd specjalny przy sądzie krajowym w Ciechanowie, oraz zamordowano przez powieszenie: Marcelę Rzewnicką, Adama Zygmunta Zybiewskiego, Władysława Rutkowskiego i Wiktora Suwińskiego oraz Jana Bieńka, nauczyciela wychowania muzycznego w gimnazjum w Płońsku oraz organistę i kierownika chóru i orkiestry dętej w Nasielsku.

Spśród kilkudziesięciu nauczycieli szkół publicznych powiatu pułtuskiego, którzy przeszli katorżniczą udrękę w innych miejscach masowej zagłady, godzi się wymienić chociażby kilkunastu. Większość z nich nie doczekała zakończenia wojny i nie miała możliwości powrotu do pracy edukacyjnej. Wymienimy nazwiska i dane biograficzne niektórych nauczycieli- więźniów.

1. Bolesław Ufnal, syn Jana (1891–1941), kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Nasielsku w latach 1915–1938, a następnie w latach 1938–1939 w Chodkowie (pow. makowski). Aresztowany przez gestapo został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Mauthausen, gdzie zginął 1 marca 1941 roku;
2. Stanisław Kulesza, syn Michała (1894–1941). Pracował jako nauczyciel w wielu szkołach pow. pułtuskiego w Domostawiu, Udrzynku, Porębie, Komorowie Maz., Długosiodle, a w ostatnich latach jako kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej im. I. Mościckiego w Winnicy. Po aresztowaniu przez gestapo w 1940 r. został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Mauthausen-Gusen, gdzie zginął w czerwcu 1941 roku;
3. Aleksander Chrzanowski (1899–1958), od 1935 r. kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2 w Serocku, uczestnik obrony Lwowa w 1918 r. i obrony Warszawy w 1920 roku. Walczył w Powstaniu Warszawskim, lecz 4 września 1944 r. został wywieziony przez Niemców do obozu koncentracyjnego w Buchenwaldzie, gdzie w katorżniczych warunkach doczekał wyzwolenia;
4. Kazimierz Muraszko (1886–1943), kierownik Powiatowej Szkoły Rolniczej w Gołądkowie, zamordowany w jednym z obozów koncentracyjnych;
5. Stanisław Karaskiewicz (1885–1940), dyrektor Państwowego Gimnazjum im. Piotra Skargi, ewakuowany i więziony w obozie w Miechowie (k. Krakowa), gdzie tortury oprawców spowodowały jego śmierć;
6. Zdzisław Kaźmirkiewicz (1889–1979), od 1918 r. nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Gąsewie, 6 kwietnia 1940 r. aresztowany i wywieziony jako więzień polityczny do obozu koncentracyjnego w Gusen, skąd został oswobodzony przez wojska alianckie 6 maja 1945 roku;
7. Stanisław Lubański, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Strzegocinie, uczestnik Powstania Warszawskiego, wywieziony do jednego z obozów koncentracyjnych na terenie Rzeszy;
8. Józef Brzuchacz (1888–1949), nauczyciel gimnazjalny w 1940 r., był osadzony w obozie karnym w Działdowie, lecz na szczęście udało mu się z tego miejsca represji wy dostać i przeżyć koszmar wojny;
9. Jan Deptuła (1916–1986), podoficer zawodowy, czasie okupacji był więźniem obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu, Gross-Rosen i Buchenwaldzie, po wojnie uczył i był kierownikiem szkół podstawowych w Grabówcu i Skaszewie;
10. Stefan Nowakowski (1903–1993), kierownik 7-klasowych Publicznych Szkół Powszechnych w Chodkowie-Zalogach (pow. makowski) i w Nasielsku. W czasie okupacji tułał się po różnych regionach kraju, dwukrotnie aresztowany, więziony i zwolniony, w obawie przed dalszymi prześladowaniami okupanta zamieszkał w Perzanowie. Tutaj uczestniczył w konspiracyjnym ruchu oporu AK i organizował tajne nauczanie w pow. makowskim. 4 lutego 1944 r. został aresztowany przez gestapo i więziony w więzieniach policyjnych w Pułtusk, Płocku i Poznaniu, a następnie wywieziony do obozu koncentracyjnego w Mauthausen, gdzie pracował w kamieniołomach, a po kilku tygodniach – dzięki znajomości języka nie-

mieckiego – w kancelarii obozowej. Doczekał wyzwolenia obozu przez wojska alianckie.

Po klęsce Powstania Warszawskiego w obozie przejściowym w Pruszkowie znaleźli się także przebywający w Warszawie pułtuscycy nauczyciele, np. Anna Krzykowska, nauczycielka języka francuskiego w Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi, oraz Jadwiga Mitkowska, późniejsza nauczycielka Szkoły Ćwiczeń w Pułtuskach i Szkoły Podstawowej w Kleszewie.

W czasie II wojny i okupacji zginęli następujący pułtuscycy nauczyciele wyznania mojżeszowego.⁵

- Józef Engelman
- Rojza Felc
- Klara Hunderowa
- Róża i Jan Kingowie
- Mosze Rubinstein.

Nie dysponujemy jednak żadnymi ich danymi biograficznymi. Tylko nielicznym Żydom pułtuskim szczęśliwie udało się przeżyć wojnę i uniknąć śmierci w getcie i za drutami hitlerowskich obozów zagłady. Koszmar wojny i gehennę okupacji przeżywali wspólnie z poniewieranymi nauczycielami, walczącą młodzieżą i całą pułtuską społecznością księża związani z edukacją emocjonalnie przez swą posługę duszpasterską na ziemi pułtuskiej. Dla niektórych z nich lata okupacji doprowadziły do osobistej tragedii. Kapłanami zamordowanymi przez reżim hitlerowski byli:

1. Ks. Franciszek Flaczyński (1881–1942), od 1909 r. prefekt w klasycznym gimnazjum męskim carskim w Pułtuskach, późniejszy działacz humanitarny, profesor i wicerektor Seminarium Duchownego w Płocku, proboszcz parafii w Baranowie i Skrwilnie. Tam 22 października 1939 r. został aresztowany przez gestapo, a 28 maja 1942 r. zginął w obozie koncentracyjnym w Dachau.
2. Ks. Jan Karwowski (1896–1940), prefekt Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. K. Potockiej w Pułtuskach do 1926 r., a następnie prefekt gimnazjum w Gostyninie i Seminarium Nauczycielskim w Wymyślinie oraz dyrektor Akcji Katolickiej w Diecezji Płockiej. W 1940 r. był dwukrotnie aresztowany. Został zamordowany w lasach Ościśłowa (k. Ciechanowa).
3. Ks. Tadeusz Dublewski (1894–1944), ur. we wsi Prusinowice (parafia Klukowo), nauczyciel i kapłan po odbytych studiach teologicznych w Paryżu i Rzymie, wicedyrektor i profesor Seminarium Duchownego w Płocku. W grudniu 1939 r. powrócił do rodzinnej parafii w Klukowie. 22 sierpnia 1944 r. został aresztowany przez gestapo i w połowie stycznia 1945 r. poniósł śmierć męczeńską.
4. Ks. Stefan Zielonka (1908–1945), ur. 19 września 1908 r. w Płocku jako syn Franciszka i Ludwiki ze Skarzyńskich. Od 1932 r., będąc kapłanem, praco-

⁵ J. Szczepański, *W latach II wojny światowej i hitlerowskiej okupacji*, w: *Dzieje miasta Pułtuska*, Pułtusk–Warszawa 1992, s. 134.

- wał jako prefekt szkół pultuskich. W 1939 r. został powołany na kapelana 13 pp, i uczestniczył wraz ze swym pułkiem w kampanii wrześniowej. W 1940 r. został aresztowany przez gestapo i osadzony w obozie koncentracyjnym w Dachau, gdzie zmarł w przededniu wyzwolenia obozu 15 lutego 1945 roku. W pultuskiej bazylice ma swoje epitafium ufundowane przez wdzięcznych mieszkańców miasta i kombatantów 13 pp.
5. Ks. Julian Trzaskoma (1897–1943), proboszcz parafii w Porządziu, wielki społecznik i działacz ludowy, organizator i animator regionalnego życia kulturalno-społecznego, współtwórca zespołu kurpiowskiego, aresztowany przez gestapo i wywieziony do obozu koncentracyjnego w Sochsenhausen i Dachau, gdzie został stracony. W kościele parafialnym w Porządziu mieszkańcy okolicznych wsi ufundowali mu epitafium.

Wśród księży diecezji płockiej wywiezionych i zamęczonych w obozie karnym w Działdowie znaleźli się również:

ks. Józef Latarski (1905–1941), wikariusz parafii Obryte, wywieziony do obozu w Działdowie już 9 września 1939 r.; przebywał w obozach w Stoczku (k. Olsztynka) i Hohenbruch (k. Krakowa);

ks. Aleksander Roesler (1883–1941), proboszcz parafii Gzy, mimo szykan nie wpisał się na volkslistę, aresztowany i wywieziony do obozu w Działdowie 30 czerwca 1941 r.; zmarł 1 września 1941 r.

Zakończenie

Bezpośrednim następstwem udziału pultuskich nauczycieli w wojnie obronnej we wrześniu 1939 r. i walce wyzwolenczo-niepodległościowej podczas okupacji i represyjnej polityki eksterminacyjnej hitlerowskiego aparatu władzy i organów NKWD była męczeńska śmierć ok. 50 pracowników oświaty powiatu pultuskiego. Byli nimi:

– Władysław Bartosz	– Jan King
– Antoni Bąkowski	– Róża King
– Jan Bieniek	– Konstanty Kociszewski
– Lucjan Borowiec	– Stanisław Kosiński
– Mieczysław Chrzanowski	– Waclaw Kossakiewicz
– Aleksander Duszczyk	– Czesław Krzykowski
– Józef Engelman	– Stanisław Kulesza
– Rojza Felc	– Jan Kurdziel
– Henryk Gibes	– Józef Łukomski
– Klara Hunderowa	– Leon Łukszewicz
– Roman Jacniacki	– Kazimierz Muraszko
– Edward Jakubiak	– Stefan Ochtabiński
– Maria Kamionowska	– Józef Opaliński
– Stefan Kamionowski	– Władysław Piotrowski
– Stanisław Karaskiewicz	– Władysław Prusinowski
– Antoni Karpiński	– Marian Przychodzki
– Zygmunt Kęsicki	– Stanisław Roman

– Władysław Rutkowski	– Józef Świerczewski
– Mosze Rubinstein	– Bolesław Ufnal
– Czesław Rzeczkowski	– Ryszard Urbański
– Marceli Rzewnicki	– Leon Zakrzewski
– Roman Słoniewski	– Jan Zygmunt Zyblewski
– Stanisław Słoniewski	– Zygmunt Adam Zyblewski
– Wiktor Suwiński	– Stefan Żbikowski.

Andrzej Sokolnicki, analizując życie i walkę społeczności regionu pułtuskiego w czasie okupacji hitlerowskiej, stwierdził:

Nauczycielstwo powiatu pułtuskiego dzielnie stawalo na wielu odcinkach frontu ruchu oporu i spełniło chlubnie swój obowiązek patriotyczny kosztem wielu ofiar ze swego grona.⁶

Przedstawiony szkic z edukacyjnych dziejów lat wojny i okupacji stanowi jedynie wprowadzenie do zbiorowego portretu nauczycielstwa ziemi pułtuskiej. Problem wymaga pogłębionej metodologicznie i merytorycznie penetracji badawczej. Niniejsza praca jako przyczynek do ewentualnego studium badawczego zawiera wiązkę informacji biograficznych, które wydają się niezbędne w procesie poznawania najnowszych dziejów społeczno-oświatowych Pułtusk i rejonu pułtuskiego. Położenie akcentu na pracę i walkę indywidualnych nauczycieli, ukazane w kontekście koszmaru okupacji i uczestnictwa tych osób w konspiracyjnym ruchu oporu, powinno sprzyjać wydobywaniu ważnych elementów wychowawczych, które mają walory patriotyczno-obywatelskie i są nieodzowne w obecnej rzeczywistości przy pracy społeczno-edukacyjnej.

Bibliografia

1. S. Biernacki, *Po 68 miesiącach walki*, „Gazeta Pułtуска” 1991 nr 3.
2. *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusku*, praca zbiorowa, Ciechanów–Pułtusk 1991.
3. K. Handke, *W kepi i w hełmie. Wspomnienia ucznia Gimnazjum im. Piotra Skargi w Pułtusku*, Pułtusk 1995.
4. R. Juskiewicz, *Walka z terrorem hitlerowskim na północnym Mazowszu*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978 nr 2.
5. J. Kazimierski, *Straty biologiczne i materialne na obszarze obecnego województwa ostrołęckiego w latach II wojny światowej*, „Rocznik Mazowiecki”, Warszawa 1998, t. X.
6. Z. Kiljan, *Tajne nauczanie w powiecie pułtuskim w latach okupacji hitlerowskiej*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, Warszawa 1975, t. II.
7. J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, wyd. 2, poszerz., Warszawa 1977.
8. S. Kotarski, *Z dziejów szkolnictwa i kultury w Pułtusku*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, Warszawa 1969, t. I.

⁶ A. Sokolnicki, *Region pułtuski w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, Warszawa 1968, t. I, s. 220.

9. T. Kowalski, *Dzieje Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Klaudivy Potockiej w Pultusku*, Warszawa 1993.
10. T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, *Wpisani w historię Pultuska. Słownik biograficzny, Pultusk 2001*.
11. T. Kowalski, J. Szczepański, *Dzieje 13 Pułku Piechoty*, Warszawa–Pultusk 1996.
12. J. Krośnicka, *Z czasów przełomu 1944–1945*, Pultusk 1995.
13. Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970.
14. *Mazowsze Północne w XIX–XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956*, zebrał i oprac. J. Szczepański, Warszawa–Pultusk 1997.
15. H. Mierzejewska, D. Teofilewicz, *Z pultuskich ostatnich dni sierpnia 1939 r.*, „Gazeta Pultuska” 1990 nr 5.
16. K. Morawski, W. Głębocki, *Oświata polska w latach 1939–1945*, Warszawa 1973.
17. M.M. Owsiewski, *W dniach walki i okupacji*, w: *Pultusk – Nasielsk. Miasta i ludzie*, Warszawa 1968.
18. D. Skorwider, *Okupacja hitlerowska w powiecie płońskim*, w: *Płońsk i ziemia płońska w XIX i XX wieku na tle dziejów Mazowsza Północnego*, red. A. Koseski, J. Szczepański, Płońsk 1998.
19. A. Sokolnicki, *Region pultuski w latach okupacji hitlerowskiej*, w: *Pultusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, Warszawa 1968, t. I.
20. A. Sokolnicki, *Miasto Nasielsk i jego najbliższa okolica w latach okupacji hitlerowskiej*, w: *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*, red. S. Pazyra, Warszawa 1970.
21. *Statystyka szkolnictwa 1937/1938*, Seria C, z. 101, Warszawa 1939.
22. J. Szczepański, *W latach II wojny światowej i hitlerowskiej okupacji*, w: *Dzieje miasta Pultuska*, Warszawa–Pultusk 1992.
23. J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pultusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993.
24. J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998.
25. B. Wójcik, *Nauczyciele powiatu pultuskiego w latach 1918–1950* (mps pracy magisterskiej napisanej pod kier. prof. dr. hab. Józefa Miąso na Wydz. Pedagogicznym WSH w Pultusku).
26. Z.M. Wróbel, *Zespół Szkół Zawodowych im. Jana Ruszkowskiego w Pultusku 1947–1997*, Pultusk 1997.